

Publiekssamenvatting van:

Het Bildt is geen eiland *Capita cultuurgeschiedenis van een vroegmoderne polder in Friesland*

Kees Kuiken

Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut
Groningen/Wageningen 2013
Historia Agriculturae 45
ISBN 978-90-367-6352-3

1. Translokaliteit, moderniteit, cultuur, geschiedschrijving, indeling

Van mijn *hait* kreeg ik halverwege de jaren 1960 een door S.J. Hoogland uitgetypte stamreeks van mijn familie, die al in 1527 in Het Bildt boerde en voor die tijd in de buurt van Leiden. Mijn eigen Bildtse onderzoek begon in 1999, toen ik van de archiefonderzoekster Aleid van Poelgeest dikke stapels vijftiende- en zestiende-eeuwse akten uit Zuid-Holland kreeg opgestuurd. Daaruit bleek dat mijn familie in Het Bildt niet op een eiland leefde, maar nog een eeuw lang zakelijke en familiebanden met Zuid-Holland onderhield. Het deed me denken aan de Chinese migrantenwereld, die ik van mijn Chinese tolkpraktijk kende. Moderne migratie is geen eenrichtingsverkeer maar een netwerk van wat we tegenwoordig ‘translokale contacten’ noemen. In dit opzicht mag de zestiende-eeuwse handel en wandel van deze eerste Bildtbewoners zeker modern heten.

Vanaf 2001 heb ik delen van mijn onderzoek in een wetenschappelijke jas gestoken. Het ging mij niet speciaal meer om genealogie, maar wel om de manier waarop mensen verhalen over hun afkomst vertelden: een kernonderdeel van de cultuur van migrantensamenlevingen. Zo werd mijn bij stukjes en beetjes groeiende geschiedenis van Het Bildt geen bestuursgeschiedenis, zoals H. Sannes die in de jaren 1950 heeft gepubliceerd, maar een brede cultuurgeschiedenis: een verhaal van beelden en zelfbeelden, waar nodig aangevuld met sociaaleconomisch onderzoek. Het begrip translokaliteit liep als een rode draad door deze afzonderlijke hoofdstukken. Om er een geheel van te maken, sprak ik in 2010 met de Groninger hoogleraar sociaaleconomische en streekgeschiedenis Maarten Duijvendak af dat ik er een proefschrift over zou schrijven.

De eerste vraag die een goed historicus daarbij stelt, is wat er al over zo'n onderwerp is verschenen. De vroegste Bildtse stem in de geschiedschrijving van Het Bildt is Dirk Jans († 1636). Hij licht ons in over het boerenbestaan en conflicten met de Friese overheid. In de achttiende eeuw schreef de Franeker P. Smit een proefschrift over de rechtsgeschiedenis van Het Bildt, maar het eerste algemene overzicht van de Bildtse geschiedenis is van ds. A. Wassenbergh (1843). Hij was de eerste van een lange rij predikanten en onderwijzers die hierover hebben gepubliceerd, met als voorlopig hoogtepunt het vierdelige werk van Sannes (1951-1956). De rode draad daarin is dezelfde als bij Dirk Jans: de strijd tussen lokale en translokale krachten. Sannes kaderde zijn verhaal in binnen de toen gangbare vaderlandse en Friese geschiedschrijving. De Friese geschiedschrijving heeft na 1956 aansluiting gevonden bij nieuwe richtingen in de Europese geschiedschrijving, vooral sociaaleconomisch en cultuurhistorisch. De lokale geschiedschrijving in Het Bildt bleef hierbij in sommige opzichten achter. In 2010 verspreidde de gemeente een ambtelijke visie op de lokale cultuurgeschiedenis. Deze *Culturele Hoofdstructuur* (CHS) somt op wat de

gemeente toen als typisch Bildts beschouwde, zoals de vermeende ‘renaissanceverkaveling’ van de polder. Een cultuurhistorische analyse van het Bildtse erfgoed in groter verband ontbrak.

In de catalogus van Tresoar (www.tresoar.nl), de rijkste wetenschappelijke bibliotheek van en over Friesland, is nagegaan wat tussen 1956 en 2010 verder aan wetenschappelijk werk (met noten en literatuur) over Het Bildt is verschenen en waarover deze 40 publicaties gaan – en vooral: niet gaan. De periode 1650-1750 vormde het grootste gat: een ‘magere eeuw’, niet alleen in de Bildtse maar ook in de Friese geschiedschrijving. Dit proefschrift beoogt onder meer dit gat te dichten (zie hoofdstuk 5). Andere leemten waren de opkomst en bloei van het ‘boeren-liberalisme’ (de reactie daarop, de arbeidersbeweging, is al uitgebreid beschreven) en de twintigste eeuw. Vanwege de omvang van dit proefschrift, waarin ook de rechtspositie en de inrichting van de polder en de opkomst van een ‘boerenpatriciaat’ tussen 1550 en 1650 worden onderzocht, is besloten de twintigste eeuw, inclusief de bezettingsjaren, te bewaren voor een afzonderlijk boek.

De ‘nieuwe Friese geschiedschrijving’ kreeg in 1998 vorm in een standaardgeschiedenis van het moderne Friesland vanaf 1750. Tegenwoordig zien de meeste historici het begin van de moderne Nederlandse samenleving veel vroeger: omstreeks 1500. Toen ontstond ook Het Bildt. In het begin van deze samenvatting zagen we dat de Bildtse samenleving al in de zestiende eeuw moderne trekken vertoonde. Daarom heet Het Bildt in de ondertitel ‘een vroegmoderne polder’. De vroegmoderne geschiedenis omvat de tijd van de inrichting (1505-1555), de gouden eeuw van het boerenpatriciaat (1550-1650) en het aristocratische bewind van de Van Harens tot 1795. Het begin van de moderne tijd heb ik elders beschreven in de biografieën van twee achterneven en politieke tegenpolen: de ‘Oranjeklant’ Kornelis Wassenaar en de ‘patriot’ Dirk Kornelis Kuiken.¹ De opkomst en bloei van het liberalisme en de bijbehorende elitecultuur vult hoofdstuk 6 en 7. Als afsluiting is een beschouwing opgenomen over migratiegeschiedenis en herinneringscultuur. Daarmee worden twee lange lijnen in de veelbewogen Bildtse cultuurgeschiedenis benoemd.

2. Bezits- en rechtsverhoudingen tot 1506²

Omstreeks 1400 probeerde de Hollandse graaf Albrecht van Beieren (niet te verwarren met Albrecht van Saksen, die een eeuw later leefde) historische rechten op Friesland te laten gelden. In 1398 veroverde hij Stavoren. Om een tweede bruggenhoofd te vestigen, beleende hij in dat jaar zijn vazal Arend van Egmond met het eiland Ameland en met een kwelder op de vaste wal. Ik heb onderzocht of Ameland en deze kwelder (in de leenbrief voor het eerst *Bil* genoemd) al eerder een eenheid vormden, zoals bijvoorbeeld het eiland Schiermonnikoog en de landerijen van het klooster Klaarkamp bij Rinsumageest. Beide waren eigendom van cisterciënzer monniken.

Een kwelder is een natuurlijke aanwas van land aan zee. In de literatuur wordt zo’n aanwas soms ten onrechte ‘opstrek’ genoemd, maar een opstrek is een kunstmatige ontginning. Hoewel de Waddenzee in de vroege Middeleeuwen gedeeltelijk veengebied was, wijst niets erop dat Ameland en de vaste wal toen nog verbonden waren. Ameland heette al vóór 800 een eiland. Van een ontginning in opstrek tussen Ameland en Het Bildt ontbreekt ieder spoor. Bij Buren op Ameland zijn resten van een veenontginning herkenbaar, maar deze opstrek root op Holwerd, niet op Het Bildt. Vóór 1398 had Ameland niets met Het Bildt te maken en daarna nauwelijks, want graaf Albrecht heeft zijn voorgenomen verovering van Friesland niet kunnen doorzetten.

Het Bildt kwam weer ter sprake in 1498, toen de Duitse keizer de kwelder en de rest van Friesland schonk aan Albrecht van Saksen, zijn stadhouder en legeraanvoerder in Holland. Naar Fries recht behoorde aanwas aan de omwonende grondeigenaars, naar Hollands gewoonterecht aan de grafelijkheid, tenzij iemand een leen- of eigendomsbrief kon overleggen. Albrecht had in 1494 deze grafelijke rechten in Holland vastgelegd. In Friesland wilde hij dit in 1499 eveneens doen. De Bildtse kwelders waren toen gedeeltelijk in gebruik bij kloosters en particulieren. Albrechts zoons schonken in 1501 naar Hollands recht ruim 200 morgen Bildtland aan de stad Franeker, maar toen de kwelder in 1505 was bedijkt, zocht zijn jongste zoon naar een oplossing

¹ In *De Vrije Fries* 86 (2006) 199-241 en *De Nederlandsche Leeuw* 127 (2010) 38-44.

² Eerder verschenen in *Pro Memorie* 14 (2012) 31-54.

die op meer lokaal draagvlak kon rekenen. Er werd onderhandeld over een ‘dading’ en in 1506 zijn de rechten van elf geestelijke instellingen en 62 particulieren afgekocht. Het Saksische streven naar een moderne rechtsorde in Friesland leidde zo tot de invoering van het poldermodel.

De grootste geestelijke gebruiker van Bildtland in 1506 was het klooster Ludingakerk bij Harlingen met zijn dochterinstellingen in Minnertsga, Berltsum en waarschijnlijk ook in Wier. De particuliere gebruikers woonden voor zover bekend in Menameradiel, Barradeel, Leeuwarden en Kollumerland. Niet uitgesloten is dat andere gebruikers al permanent op de kwelder woonden. De abdij Mariëngaarde bij Ferwert nam geen deel aan de dading. De abt eiste veel meer land op dan de Saksisch-Friese overheid wilde toegeven. Pas in 1540 werd hierover een schikking bereikt.

3. De inrichting van een vroegmoderne polder (1505-1555)³

Tussen 1505 en 1555 werden de Bildtse kwelders bedijkt, ingericht, bevolkt en voorzien van kerken. De *bedijking* werd in 1505 aangenomen door een kapitaalkrchtig Hollands familienetwerk met ruime ervaring in grootschalige waterstaatswerken. Om de dijk binnen een jaar te kunnen voltooien, is het project door de aannemers in financieel opzicht verdeeld (‘verhoefslaagd’) over een consortium met 13 leden, die waarschijnlijk ieder een kilometer dijk hebben aangelegd. Per consort waren in 1505 gemiddeld ruim honderd dijkarbeiders (één ‘homanschap’) aan het werk. Ook de nieuwe consorten hebben medeaandeelhouders aangetrokken. In 1509 was al sprake van 33 consorten die ieder een kavel van een paar honderd morgen Bildtland in exploitatie hadden.

Bij de *inrichting* van de jonge polder zijn twee processtromen te onderscheiden. De verkaveling in brede stroken is waarschijnlijk tot stand gekomen onder regie van hoofdaannemer Beukelaar, die zelf in 1509 vier van de 33 kavels exploiteerde. De oorspronkelijke 13 kavels waren ongeveer een kilometer breed en komen overeen met de veronderstelde 13 dijkvakken in 1505. Los van deze verkaveling is in 1505 een land- en waterwegenplan voor Het Bildt geschetst. De landwegen vielen niet samen met de kavelscheidingen en rooiden op bestaande kerkdorpen aan de rand van de polder. Nederzettingen maakten geen deel uit van dit plan. In tegenstelling tot de verkaveling vertoont deze in 1505 geschetste infrastructuur een klassieke (‘Vitruviaanse’) opzet. Hoewel deze infrastructuur dus duidelijk centraal is ontworpen, was de verkaveling in brede stroken het gevolg van de verhoudingen tussen het groeiende aantal aandeelhouders. Het Bildt onderscheidt zich hiermee van de oudere polder Mastenbroek (1369) bij Zwolle, waarvan zowel de verkaveling als de infrastructuur Vitruviaans is, en van klassieke zeventiende-eeuwse Hollandse droogmakerijen zoals de Beemster (1612), waarin eveneens één enkel *grand design* herkenbaar is.

In de *bewoningsgeschiedenis* van Het Bildt lijken de honderden in 1505 geworven dijkgravers geen rol van betekenis te hebben gespeeld. Uit onderzoek in Holland blijkt dat daar een goed georganiseerde markt voor trekarbeid bestond. Waarschijnlijk hebben Hollandse Bildtconsorten geput uit het daar bestaande, zeer ruime aanbod van seizoenarbeiders. Niets wijst erop dat deze contractmigranten zich blijvend in Het Bildt hebben gevestigd. Daarentegen is in de loop van de zestiende eeuw wel kettigmigratie aangetoond, met name uit de omgeving van Leiden. Deze meer geleidelijke migratiestroom kan bovendien de terugloop verklaren van het percentage herkenbaar Friese namen in Bildtse demografische bronnen tussen 1506 (89%) en 1557 (27%).

In de ontwikkeling van de *kerkelijke infrastructuur* is de sturende hand van keizer Karel V zichtbaar. Tussen 1526 en 1532 betaalde hij niet alleen het onderhoud van kerken en pastoors (die hij zelf benoemde), maar bepaalde hij vermoedelijk tevens de heiligennamen van de kerken. Tot Karels troonsafstand in 1555 waren de drie Bildtse kerken bovendien fiscaal vrijgesteld. Karel heeft deze drie kerken, die op zijn Friese domein stonden, kennelijk behandeld als eigenkerken.

Vooraf nadat de banden met de externe exploitanten in 1526 waren verbroken, werd Het Bildt als *financiële onderneming* een belangrijke bron van inkomsten voor de keizerlijke overheid. Vanaf 1531 is de hofhouding van de gouvernante Maria van Hongarije voor een fors deel betaald uit de pachtopbrengst. Gepoogd is deze inkomsten nog te verhogen met de uitgifte van obligaties

³ Gedeelten zijn eerder verschenen in *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 18 (2009) 7-19 en *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 57 (2003) 78-112.

op de opbrengst van een perceel Bildtland. Ook zittende Bildtmeiers behoorden tot de kopers. Met de verwerving van zo'n 'Bildtrente' kochten ze in beginsel de pacht van hun land af. In de praktijk was zo'n rente echter meer waard als statussymbool dan als winstgevende belegging. Dat er toch Bildtmeiers bereid waren hierin te investeren, is een eerste teken van hun emancipatie en de *elitevorming* onder deze groep, die zich vanaf 1540 onder meer uitte in een rijke grafcultuur.

De economische grondslag onder deze elitecultuur was grootschalige graanteelt. Het Bildt was een staatsdomein waarvan de exploitatie van 1505 tot 1526 was gegund aan investeerders van buiten. Dezen pachtten het land van de overheid en verpachtten het vervolgens onder. Deze publieke-private *joint venture*-vorm wentelde het exploitatierisico in de eerste tien jaar af op de bedijkers en hun consorten. Dat deze vorm na tien jaar nog voldeed, blijkt uit de verlengingen in 1516 en 1525, beide malen niet meer door de Saksische hertog maar door zijn rechtsvolger Karel V. De tweede *joint venture* is niettemin, zoals we hierboven aanstipten, al in 1526 ontbonden. Voortaan werd het keizerlijke domein Het Bildt rechtstreeks verpacht door de Friese rentmeester. Het lijkt geen toeval dat Karel V zich kort hierna zelf ontfermde over de Bildtse kerken. De vrees dat de Hervorming zich in de polder zou nestelen, zal wel zijn voornaamste overweging zijn geweest. Hoe dan ook, de Bildtboeren waren voortaan een factor om rekening mee te houden.

4. Groei en bloei van het Bildtse patriciaat (1550-1650)⁴

In hoofdstuk 1 zijn de eerste bouwstenen gelegd voor een brede cultuurgeschiedenis van Het Bildt. Deze vroegmoderne polder was vanaf het begin van de zestiende eeuw door translokale netwerken nauw verweven met de modernisering van de Nederlandse economie, samenleving en cultuur als geheel. In deze periode ontstond in Het Bildt een nieuwe, zelfbewuste elite. In de jaren 1550 werd Bildts graan verhandeld in Amsterdam, verscheept naar Groningen om te mouten en daarna doorverkocht aan de brouwnijverheid in het westen. Het afsnijden van zulke translokale contacten tijdens de oorlog tegen Spanje was rampzalig voor de uitvoer van Hollands (vooral Haarlems) bier naar Friesland, maar schiep anderzijds kansen voor brouwers in Friesland zelf, inclusief Het Bildt. De scheepvaart op de Zuiderzee bloeide weer op tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Toen begonnen ook Bildtse notabelen te handelen in Hollands bier.

Vanaf het begin waren beleggers uit Amsterdam en Haarlem betrokken bij de exploitatie van Het Bildt. Aan de Friese kant van de Zuiderzee waren de steden Franeker, Leeuwarden en, na 1600, vooral Harlingen de voornaamste knooppunten in de translokale netwerken waarin contracten werden afgesloten voor de handel in graan, bier, boter en laken en waarin handelsinformatie werd uitgewisseld. Doopsgezinde ondernemers speelden een hoofdrol in deze netwerken als agent, tussenpersoon of informatiemakelaar. Sommigen kwamen zelf uit Het Bildt.

De rijkdom die deze translokale transacties opleverden, leidde in Het Bildt tot de opkomst van een plattelandspatriciaat van geslaagde boeren en handelaars. Ze waren niet 'gegoed' in de zin dat ze eigenaar waren van het land waarop hun graan groeide, want wettelijk waren ze nog altijd pachters: eerst van Karel V en zijn zoon Filips II, en na 1580 van de soevereine Friese Staten. De spanningen tussen de boeren en de Staten kennen we uit de geschriften van Dirk Jans. De elitecultuur van dit onderling nauw verweven patriciaat (de leden trouwden veelal onder elkaar of zelfs binnen dezelfde familie) is het best zichtbaar in de resten van hun rijke grafcultuur en in het dagboek van Dirk Jans, dat onder meer een catalogus van zijn boekenbezit omvat. De wapens op veel zerken getuigen nog van de Hollandse oorsprong van deze rijke Bildtse boerenfamilies. Sommige families lieten een zoon studeren aan de universiteit van Heidelberg, Leuven, Leiden of Franeker. In het begin van de Opstand kon dit een loopbaan opleveren als Statenlid of topambtenaar. Na 1600 sloot de bestuurselite zich echter weer voor buitenstaanders. Het sociale netwerk dat Dirk Jans vanaf 1604 beschrijft, was vooral lokaal, maar zijn commerciële netwerk was duidelijk translokaal. Dirk had bijvoorbeeld zijn eigen handelscorrespondent in Amsterdam.

⁴ Gedeelten zijn eerder in andere vorm verschenen in *De Vrije Fries* 83 (2003) 9-46, in Peter Bitter en anderen, redactie, *Graven spreken* (Hilversum 2013) 221-233, in *Genealogie* 18-4 (2012) 20-21 en *Genealogie* 19-2 (2013) 22-25.

Belangrijk voor de opkomst van het Bildtse patriciaat zou het verschijnsel ‘contractueel krediet’ kunnen zijn. De zestiende-eeuwse driehoekshandel in graan tussen Het Bildt, Groningen en Amsterdam en de zeventiende-eeuwse handel in Hollands bier zou zonder dit vroegmoderne instrument niet goed mogelijk zijn. In hoofdstuk 1 zagen we hoe de Bildtse elite al vroeg de weg naar de notaris vond. Daar en op de beurs in Amsterdam werd op contractbasis graan verhandeld, maar er werden ook contractuele investeringen (‘lijfrentes’) gedaan. Volgens de historicus Harm Nijboer waren deze ontwikkelingen cruciaal voor de modernisering van de Friese economie. De gevolgen voor de consumptie van boeken en andere min of meer duurzame goederen noemt hij ‘fatsoenering’. De bovenlaag van de Bildtse bevolking heeft volop deelgenomen aan deze translokale transacties. In deze zin mag het Bildtse patriciaat in die tijd een ‘fatsoenlijke’ elite heten.

Zoals we ook bij Dirk Jans lezen, heeft deze lokale elite zich na 1600 met hand en tand verzet tegen inbreuken op zijn verworven rechten. We kunnen deze kwestie niet afdoen als een botsing tussen lokale en translokale krachten. Daarvoor was de verwevenheid van de Bildtse elite met translokale netwerken op economisch, sociaal en cultureel gebied te innig. Toch blijkt uit het nogal beperkte sociale blikveld van Dirk Jans dat er een zekere mate van afsluiting was, maar dit was geen uniek Bildts verschijnsel. Vormen van sociale afsluiting waren omstreeks 1600 aanwijsbaar bij de economische en politieke elites in de gehele Republiek. In de vakliteratuur heet een en ander ‘aristocratisering’ of ‘oligarchisering’. In het volgende hoofdstuk komen we erop terug.

5. Een aristocratische graanrepubliek (1650-1795)⁵

Volgens veel historici was de periode 1650-1750 een tijd van internationale recessie. Toch liet jonker Willem van Haren, grietman van Het Bildt, in deze ‘magere eeuw’ een deftige nieuwe kerk bouwen. Midden in Sint Annaparochie verrees in 1682 een achthoekig gebouw. Die vorm doet onder meer denken aan de Dom van Aken, waar Van Harens familie vandaan kwam. Deze Van Harenskerk werd het symbool van 150 jaar onafgebroken bestuur van de grietenij door deze familie. Hun macht dankten ze aan de aankoop van Bildtland. Daarmee begonnen ze zodra de Staten in 1627 een deel van Het Bildt gingen privatiseren. Met dit land kochten de Van Harens ook stemrechten. Dit ging ten koste van de stemrechten van de lokale boeren. In plaats van een soort boerenrepubliek werd Het Bildt zo na 1627 een oligarchie van landeigenaars. De meesten van deze nieuwe eigenaars woonden elders, waardoor veel kapitaal naar buiten de polder vloede. In enkele gevallen wist een zittende pachter zijn Bildtland te kopen, wat ook stemrecht opleverde.

De cultuur van de buiteneigenaars was bijna even aristocratisch als de hofcultuur van de Van Harens. Veel buiteneigenaars hadden rechten gestudeerd, wat hen een voordeel opleverde tegenover de weinige boeren met eigen Bildtland. Deze laatsten gingen zelden meer naar de universiteit. De meeste boeren bleven ook pachters. Ze hadden alleen beperkt stemrecht voor hun kerk-, dorps- en dijkbesturen. Hun materiële cultuur deed in veel gevallen echter niet onder voor die van de buiteneigenaars. Ze bezaten veel zilverwerk, vaak met hun familiewapens, en kochten gretig boeken. Uit een gedicht van een Bildtse boerin blijkt ook dat ze al in 1717 kranten lezen.

De brede Bildtse bevolking had nauwelijks toegang tot zulke bronnen. Dat deze groep nogal mobiel was, blijkt voor een deel uit de lidmatenboeken van kerken in Het Bildt en elders en voor een ander deel uit de burgerboeken van Friese steden en de poorterboeken van Amsterdam. Hun welstand (of armoede) is voor een deel geboekstaafd in volkstellingen die tussen 1742 en 1749 in Holland en Friesland zijn gehouden. De Nederlandse economie trok toen juist weer aan. Nemen we het aantal ‘gealimenteerden’ (bijstandstrekkers) als maatstaf, dan was Het Bildt in 1744 de armste ‘grietenij’ (gemeente) in Friesland. Misschien speelde mee dat in de voorafgaande eeuw veel ondernemers zich vanuit Het Bildt in diverse steden vestigden als bakker, molenaar en (met name in Amsterdam) als grutter. Deze emigranten investeerden niet in de Bildtse economie maar onttrokken er juist kapitaal aan. Een van de meest geslaagde Bildtse grutters was Pieter Schijf, een migrant van de tweede generatie die in 1714 in Amsterdam is begraven onder zijn familiewapen.

⁵ Gedeelten zijn eerder verschenen in *Alde Fryske Tsjerken* 8 (2013) 3-10 en 25-26 en in *Fryslân* (2013) xxx.

Net zoals bij de migratie naar Het Bildt in de zestiende eeuw is bij de Bildtse trek naar de steden in de zeventiende eeuw kettingmigratie aanwijsbaar. In enkele middelgrote Friese steden met een relatief open bestuurselite traden Bildtse nieuwkomers weldra toe tot het regentencircuit. De meesten stamden uit het boerenpatriciaat, dat in Het Bildt weinig meer te zeggen had. Met een deftige levensstijl, waarbij ook wapens en fraai klinkende achternamen hoorden, wisten zij in hun nieuwe woonplaats tot aanzien te komen. Een andere groep Bildtse migranten, meestal veel minder rijk en ongehuwd, vond dichterbij huis tijdelijk werk als boerenknecht of dienstmeid. Dit patroon is voor de tijd na 1750 elders in Friesland onderzocht door Anne McCants. Ook in minder voorspoedige jaren kon deze vorm van migratie een deel van het arbeidsoverschot opvangen. Onder de immigranten in Het Bildt valt een groepje protestantse wevers uit Westfalen op. Van hen heeft een enkeling een zekere welstand bereikt, eerst als onderwijzer en later als herbergier.

Recessie of niet, tussen 1650 en 1750 lijken toch vooral de onderste lagen van de Bildtse bevolking het kind van de rekening te zijn geweest. De aristocraten rondom de Van Harens en buiteneigenaars gebruikten hun grondbezit in de polder met succes als economische melkkoe. Enkele Bildtse families die zich in de steden hadden gevestigd, kunnen ook worden beschouwd als buiteneigenaars. In 1748 was er in Het Bildt voor het eerst openlijk verzet tegen de oligarchie. In 1795 kwam het einde voor de Van Harens en hun consorten. De plaatselijke 'patriotten' sloopten het deftige Van Harenhuis en verwijderden de wapens van de grietmansfamilie uit de kerk.

6. Protoliberalisme en liberalisme (1795-1850)⁶

Wie onvoorwaardelijk in 'voortgang' gelooft en bovendien het ontstaan van liberale politieke instellingen opvat als bewijs van die voortgang, zal zich niet zo snel afvragen wat 'liberaal' eigenlijk is en waardoor het liberalisme in de negentiende eeuw zo'n machtige stroming werd. Wie een en ander minder vanzelfsprekend vindt, zal die vragen wel eens hebben gesteld. Een verklaring die onder meer bij Simon Schama is te lezen, is dat het liberalisme voortbouwde op de Franse Revolutie van 1789 en de daarop volgende Bataafse Revolutie in Nederland in 1795, maar niet alle historici zijn overtuigd van zo'n nauwe band tussen 'patriotten' en liberalen. Wel is duidelijk dat het etiket 'liberaal' in Nederland na 1830 min of meer terloops is geplakt op allerlei protest- en oppositiebewegingen tegen de groeiende macht van de centrale overheid. Het was dus eerst een soort scheldwoord, maar op den duur gingen deze bewegingen zichzelf ook 'liberaal' noemen. We zullen hen hier 'protoliberal' noemen: liberaal in de ogen van de conservatieve overheid, maar tot omstreeks 1850 nog geen echte stroming met een eigen politieke identiteit.

De bekendste protoliberale beweging vóór 1850 was het netwerk van lees- en debatclubs van doorgaans rijke en goed opgeleide boeren op het Groningse platteland. Het al vóór 1800 bloeiende leesgezelschap *Ledige Uren Nuttig Besteed* in Oudebildtzijl was hiermee losjes verweven. Dit netwerk stond onder invloed van Groninger hoogleraren die hun politieke ideeën baseerden op hun opvatting van het natuurrecht, en niet meer op het conservatieve Romeinse recht. In Friesland werden deze ideeën verbreid door oud-studenten, vaak van adel, die onder meer in de Friese Staten zaten. De weinige boeren in de Staten kwamen bijna allen uit Het Bildt. Vooral boer Gerrit Wassenaar uit Vrouwenparochie was gevoelig voor de 'liberale' ideeën, die overigens meer over materiële zaken zoals belastingverlaging gingen dan over serieuze politieke hervormingen. In Het Bildt bepleitte de groep-Wassenaar trouwens juist een lastenverhoging voor buiteneigenaars.

Het opkloppen van de tegenstelling tussen 'echte Bildkerts' en buitenstaanders legde hen in Het Bildt geen windeieren. In 1851 wonnen ze de eerste rechtstreekse raadsverkiezingen. Het waren nog geen algemene verkiezingen: alleen welgestelde mannen mochten stemmen. Toen deze 'liberalen' eenmaal aan de macht waren, wisten ze niet goed raad met de economische problemen van hun tijd: de landbouwcrisis en de daaruit voortvloeiende verpaupering van de landarbeiders. De groep-Wassenaar talmde met de invoering van de armenwet, maar vocht tot in Den Haag zijn oude vete met de buiteneigenaars uit. Dat was een verloren strijd. In 1863 gaf de Hoge Raad

⁶ Gedeeltelijk eerder verschenen in *Alde Fryske Tsjerken* 2 (2011) 6-8, en in *De Vrije Fries* 92 (2012) 105-128.

voorrang aan de geldende landelijke wetgeving boven de ‘oude rechten’ van de Bildtboeren. In 1890 leidde de verwaarlozing van de sociale kwestie, al in 1849 aan de kaak gesteld door J.C. Hoitsma, tot de oprichting van de eerste landarbeidersvakbond in Nederland: *Broedertrouw* in Sint Jacobiparochie, en uiteindelijk in 1917 tot de politieke emancipatie van de arbeidersbeweging.

7. Notabelen en notabelencultuur omstreeks 1900⁷

De materiële cultuur van de liberale herenboeren uit het voorgaande hoofdstuk kan zowel in Friesland als in Groningen worden omschreven als ‘stedelijk’ of ‘burgerlijk’ (zie bijvoorbeeld het boek van IJnte Botke over de Groninger boerenelite). Hun zelfbeeld was echter niet burgerlijk maar boers. Ze streefden in hun eigen ogen niet naar burgerlijkheid maar naar moderniteit. Tegen het einde van de negentiende eeuw maakten ze nog grotendeels de dienst uit in de Bildtse politiek en, tot op zekere hoogte, in de lokale cultuur. Als antwoord op een reeks landbouwcrises in de negentiende eeuw schakelden sommigen over van akkerbouw op industriële melkverwerking in coöperatieve fabriekjes, of op de internationale handel in stamboekrundvee. De voornaamste overlevingsstrategie van de Bildtse boerenelite was echter de ontwikkeling van het grondbezit. In enkele gevallen verhuisden ze om economische redenen, hetzij fiscaal, hetzij bedrijfsmatig, naar buiten Het Bildt. Zo schaarden ze zich onder de nog altijd groeiende groep buiteneigenaars. Dit translokale netwerk bezat omstreeks 1900 ruim 62% van al het land in de gemeente Het Bildt.

Dit hoofdstuk neemt twee nauw verwante families uit Sint Jacobiparochie onder de loep. Beide families behoorden tot het netwerk van de Wassenaars en voerden ook deze familienaam. Dat beide families dezelfde sociale en culturele ambitie hadden, blijkt uit de Groninger studie van twee telgen omstreeks 1890. De één voltooide zijn rechtenstudie, de ander staakte deze in 1892. Beide families waren bovendien gedurende langere tijd actief in de liberale gemeentepolitiek. De eerste familie handelde vooral in graan. Ze bezat een eigen pakhuis in Franeker, vlak bij de beurs. De andere familie Wassenaar was omstreeks 1850 overgestapt op de rundveeteelt. Ze waren erg succesvol: tussen 1864 en 1890 verdrievoudigde hun inkomen. Omstreeks 1890 bouwden ze drie uiterst representatieve villaboerderijen onder de rook van Leeuwarden, het knooppunt van het Friese water- en spoorwegnetwerk en centrum van de wereldwijde handel in stamboekrundvee. In deze over weg en spoor goed bereikbare residenties ontvingen ze hun internationale klanten.

De graanhandelaarsfamilie heeft zijn financiële kapitaal in de loop van de negentiende eeuw samengevoegd door een reeks onderlinge huwelijken. Het daardoor opgehoopte vermogen werd belegd in grondaankopen en in het verstrekken van hypotheeklen. Er waren vóór 1900 bijna geen banken die tegemoet durfden komen aan de kapitaalbehoefte van agrarische ondernemers. Ook kleine middenstanders leenden liever geld van hun leveranciers dan van een lokale bank. Als geldschieter vergrootte de graanhandelaarsfamilie niet alleen zijn economisch kapitaal maar ook zijn sociaal aanzien. De fokkersfamilie trouwde overwegend buiten de eigen verwantenkring, maar wel met andere ‘moderne’ families van Friese herenboeren, voornamelijk buiten Het Bildt.

De sociale en culturele ambities van deze families blijken niet alleen uit hun stedelijk aandoende wooncultuur en uit hun opleidingsniveau, maar ook uit hun graf- en memoriecultuur. De graanhandelaarsfamilie had zijn *lieu de mémoire* in het stamdorp Sint Jacobiparochie. De toon van hun (inmiddels verdwenen) grafschriften bij de dorpskerk was zeer licht godsdienstig, maar hun status als voorname kooplieden werd uitdrukkelijk vermeld. De fokkersfamilie liet in 1875 op de nieuwe algemene begraafplaats in Sint Annaparochie een aristocratisch aandoende grafkelder bouwen, die tegenwoordig door een familiestichting wordt onderhouden. Misschien moeten we ook het rijk uitgevoerde proefschrift waarop Anne Wassenaar in 1896 in Groningen in de rechten promoveerde, opvatten als *lieu de mémoire* voor de graanhandelaarsfamilie. Het boekje getuigt van goede burgerlijke smaak – en van de wens om te investeren in cultureel kapitaal. Mr. Anne Wassenaar was enige jaren advocaat en later griffier bij een rechtbank. Hij trouwde op latere leeftijd met een achternichte, zoals in zijn tak van de familie bijna traditie was. Hij stierf jong en

⁷ Gedeelten zijn eerder verschenen in *De Vrije Fries* 88 (2008) 117-138 (als biografie van Atze Wassenaar) en in Kees Kuiken, *Boelstra-Olivier Stichting 1952-2012. Alles in de beste staat van cultuur* (zonder plaats (Haren) 2012).

kinderloos. Zijn achterneef en studiegenoot Atze Wassenaar (uit de fokkersfamilie) was al jong gehuwd. Hij spendeerde zijn geërfde fortuin aan paarden en een villa in Haren. De ‘burgerlijke’ cultuur, die omstreeks 1900 op zijn hoogtepunt was, had blijkbaar zeer verschillende gezichten.

8. Slotbeschouwing: migratie en memoriecultuur⁸

We zijn toe aan onze slotbeschouwing over twee lange lijnen in de Bildtse cultuurgeschiedenis. De migratie naar Het Bildt begon voor zover bekend met een golf van contractmigratie in het bejingsjaar 1505, gevolgd door kettingmigratie gedurende een groot deel van de zestiende eeuw. In de zeventiende eeuw zagen we naast regionale arbeidsmigratie, vooral bij minder welgestelden, een trek van de ondernemende middenklasse naar steden in Friesland en ook naar Amsterdam. Door de landbouwcrises ontstond in de negentiende eeuw massale kettingmigratie naar Amerika.

Migratie en translokaliteit zijn hoekstenen van de nieuwe Bildtse geschiedenis die in dit boek is beschreven. De tweede lange lijn in deze geschiedenis is de herdenkings- of memoriecultuur: de manier waarop collectieve herinneringen in de loop der eeuwen zijn georganiseerd en/of geïnstitutionaliseerd. Als voorbeeld nemen we de romantische uitvinding van ‘Steffen Huijs’ die omstreeks 1500 leefde en de aartsvader van alle ‘echte Bilkerts’ zou zijn geweest. Het verhaal van Steffen doet denken aan dat van Anneke Jans († 1663), de vermeende stammoeder van alle Nederlandse New Yorkers. In de negentiende eeuw diende de retoriek over Steffen een politiek doel: het verzet van de lokale Bildtse elite tegen buiteneigenaars. Wie niet van Steffen afstamde, zou geen ‘echte Bilkert’ zijn. Zowel bij Steffen als bij Anneke is een adelspretentie in het spel. Anneke zou een kleindochter zijn van Willem van Oranje en Steffen een bastaard uit de oudadellijke familie Van Wassenaer. Dit laatste verhaal is in 2012 ontkracht door een DNA-vergelijking tussen twee mannelijke nakomelingen van Steffen en een baron van Wassenaer.

De ‘Wassenaar-groep’ die zich op afstamming van Steffen beriep, overheerste tot 1917 de lokale Bildtse politiek. In de loop van de twintigste eeuw maakten hervormingen van het kiesrecht de opkomst mogelijk van een nieuwe lokale elite met nieuwe symbolen en iconen. Niet een gemeenschappelijke stamvader maar de eigen taal werd nu het voornaamste medium voor sociale cohesie tussen de inwoners van Het Bildt. Het Steffensverhaal maakte op den duur plaats voor een nieuw translokaal symbool: de schilder Rembrandt van Rijn, wiens eerste huwelijk in 1632 is ingezegend in Sint Annaparochie. In 1853 maakte ds. Wassenbergh dit voor het eerst bekend in de *Nieuwe Friesche Volksalmanak*. De Bildtse Rembrandtcultus bloeide op met de plaatsing van een standbeeld in 1989 en een grootse heropvoering van zijn bruiloft in de Van Harenskerk in 2006.

Ook eerdere veranderingen in de Bildtse memoriecultuur in de loop van de eeuwen lijken samen te hangen met elitewisselingen. Het aflopen van de *joint venture* tussen de Friese overheid en de private beleggers in 1526-1527 gaf ruimte aan een boerenelite die vooral invloed kreeg in de eerste jaren na de Opstand. Na 1600 werden hun politieke rechten stap voor stap ingeperkt. Van 1651 tot 1795 is Het Bildt bestuurd door de aristocratische Van Harens. De Van Harenskerk met zijn imponerende grafkapel stelde de elitegraven van de grote oude boerenfamilies letterlijk in de schaduw. Na de Revolutie van 1795 en de invoering van de eenheidsstaat verzwakte de positie van de lokale elites verder. Net zoals elders zochten zij hun heil in romantisch particularisme. De negentiende-eeuwse Friese beweging voor de emancipatie van streektaal en –cultuur kreeg in de twintigste eeuw navolging van een actieve Bildtse beweging, die ook historische boeken uitgeeft.

In deze lokale historische productie, evenals in het ambtelijke rapport over het culturele erfgoed dat de gemeente in 2010 liet opstellen, gaat de nadruk op het lokale (*aigene*) wel eens ten koste van de translokale dynamiek van de vijf- of zeshonderdjarige geschiedenis van Het Bildt. Dat de toekomst van Het Bildt translokaal is, lijkt onafwendbaar nu de gemeente, zij het tegen de zin van veel inwoners, lijkt af te stevenen op een fusie met twee of drie naburige gemeenten. Als ‘verbeelde gemeenschap’, zoals de socioloog Benedict Anderson dat heeft genoemd, zal Het Bildt niettemin wel blijven voortleven, met zijn oude en vooral met zijn bloeiende nieuwe tradities.

⁸ Het gedeelte over memoriecultuur is eerder verschenen in *De Vrije Fries* 90 (2010) 9-31.